

ZMARTWYCHWSTANIE, ODPŁATA PO ŚMIERCI I ŻYCIE WIECZNE W LITERATURZE MIĘDZYTESTAMENTALNEJ

Ks. Marek Parchem

W literaturze międzytestamentalnej wiara w zmartwychwstanie i życie wieczne jest jedną z podstawowych prawd występujących w pismach o charakterze apokaliptycznym, jak również odgrywa znaczącą rolę w innych nurtach teologicznych judaizmu późnego okresu Drugiej Świątyni¹. Zmartwychwstanie jest pojmowane jako działanie Boga w czasach eschatologicznych, poprzez które przywróci On do życia umarłych, aby wymierzyć sprawiedliwość i oddać każdemu człowiekowi to, na co zasłużył swoimi czynami. Pojęcie zmartwychwstania ukształtowało się pod wpływem wielu czynników, wśród których do najważniejszych należy zaliczyć koncepcję Boga jako

---

¹ Wyrażenie „literatura międzytestamentalna” jest określeniem pism pochodzenia żydowskiego powstałych w okresie od II w. przed Chr. do I w. po Chr., które nie weszły do kanonu Pisma Świętego, zob. S. Mędała, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej* (BZ. TNT 1), Kraków 1994, 5; E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. – A.D. 135)*, G. Vermes, i in. (red.), t. III/1, Edinburgh 1995, 177-178; M.E. Stone (red.), *Jewish Writings of the Second Temple Period. Apocrypha, Pseudepigrapha, Qumran Sectarian Writings, Philo, Josephus* (CRINT II/2), Assen – Philadelphia 1984, XIX-XX.

sprawiedliwego sędziego, zasadę odpłaty za dobre lub złe życie, historyczne uwarunkowania, zwłaszcza prześladowania religijne i doświadczenia dotyczące naród wybrany. Wydaje się, że decydującym czynnikiem było męczeństwo ze względu na wierność Bogu, ponieważ sprawiedliwość Boża domagała się, aby męczennicy za wiarę otrzymali nagrodę i żyli w przyszłym świecie². Stąd myśl o zmartwychwstaniu pojawia się głównie w literaturze o charakterze apokaliptycznym, która wyrosła z doświadczenia różnych form kryzysu od poł. II w. przed Chr. do końca I w. po Chr., między innymi prześladowania wszczęte przez Antiocha Epifanesa (Dn; 2 Mch) oraz zniszczenie Jerozolimy i zburzenie Świątyni przez Rzymian (np. 4 Ezd; 2 Bar)³. W odniesieniu do prawdy o zmartwychwstaniu należy odróżnić przekonanie o nieśmiertelności, które jest powszechne i często występujące w Biblii Hebrajskiej (np. Ps 16,9-10; 49,16; 73,23-26; Hi 19,25) oraz wiarę w zmartwychwstanie ciał, co wyraźnie pojawia się dopiero w Dn 12,2. W kilku tekstach jest mowa o zmartwychwstaniu w sensie metaforycznym odnoszącym się do odnowienia narodu (np. Oz 6,1-2; Iz 26,19; Ez 37,1-14). Autor Dn 12 wykorzystał biblijną frazeologię, zwłaszcza z Iz 24-27, co w rezultacie pozwoliło na nadanie znanemu już motywowi całkowicie nowego znaczenia. Prawda o zmartwychwstaniu występująca w Dn 12 ma wyjątkowy charakter, ponieważ w żadnym dotychczasowym tekście biblijnym nie ma

---

² Zob. M. Filipiak, *Biblia o człowieku. Zarys antropologii biblijnej Starego Testamentu*, Lublin 1979, 236-237; M. Hengel, *Judaism and Hellenism. Studies in their Encounter in Palestine during the Early Hellenistic Period*, t. I, London 1996, 196; G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection. Early Judaism and Christianity*, w: ABD V, 684.

³ Ogólne omówienie rozwoju pojęcia zmartwychwstania, które rozwinęło się z przekonania o nieśmiertelności i życiu wiecznym obecnego w tradycji biblijnej, zob. P. Volz, *Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter*, Tübingen 1934, 229-272 (repr. Hildesheim 1966); G.F. Moore, *Judaism in the First Centuries of the Christian Era: The Age of Tannaim*, Cambridge 1927, 279-322 (repr. Peabody 1997); D.S. Russell, *The Method and Message of Jewish Apocalyptic (200 BC – AD 100)* (OTL), Philadelphia 1964, 353-390.

mowy, nawet w sposób metaforyczny, o zmartwychwstaniu zarówno sprawiedliwych, jak też bezbożnych oraz o sądzie, który czeka zmarłych po zmartwychwstaniu⁴.

PRAWDA O ZMARTWYCHWSTANIU W NAJSTARSZEJ LITERATURZE APOKALIPTYCZNEJ

Księga Daniela. Nauka o zmartwychwstaniu pojawia się w kontekście apokaliptycznej wizji (Dn 10-12) opisującej bieg historii od króla perskiego Dariusza do Antiocha Epifanesa oraz wydarzenia „końca dni”. Gdy zło reprezentowane przez Antiocha, który dokonał zbezczeszczenia Świątyni i wszczął prześladowania wiernych Bogu, osiąga swoje apogeum, wtedy następuje interwencja Boga, w wyniku której prześladowca zostaje unicestwiony (Dn 11,45). Wydarzenia „końca dni” zostają przedstawione w Dn 12,1-3:

- 1 *W tym czasie powstanie
Michał, wielki książę,
który stoi nad synami twojego narodu.
Będzie czas ucisku
jakiego nie było, od [początku] istnienia narodu,
aż do tego czasu.
W tym czasie zostanie ocalony twój naród,
każdy, który znajdzie się zapisany w księdze.*
- 2 *Wielu z tych, którzy śpią w prochu ziemi,
obudzi się,
niektórzy do życia wiecznego,
a niektórzy do hańby, do odrazy wiecznej.*
- 3 *Mędrzy będą świecić jak blask firmamentu,
i ci, którzy uczynili sprawiedliwymi wielu,
jak gwiazdy, na wieki i na zawsze.*

---

⁴ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life in Intertestamental Judaism* (HTS 26), Cambridge – London 1972, 17-18; J.J. Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls* (LDSS),

Wydarzenia eschatologiczne rozpoczną się od wystąpienia Michała, patrona i obrońcy narodu Izraela, który z woli Boga stoi na czele sił dobra zapewniając Izraelowi ocalenie. W Dn 12,2 zmartwychwstanie jest przedstawione jako obudzenie ze snu, co nawiązuje do frazeologii z Iz 26,19. Metafora przedstawiająca śmierć jako sen jest znana zarówno w literaturze starożytnego Bliskiego Wschodu, jak też w tradycji biblijnej (np. Hi 3,13; 14,12; Ps 13,4; Jr 51,39.57) oraz pismach okresu Drugiej Świątyni (np. 1QH 14,29; 1 Hen 91,10; 92,3; TestJud 25,4; 4 Ezd 7,32). Należy zauważyć, że w Biblii Hebrajskiej połączenie motywu snu z obudzeniem się rozumianym w sensie metaforycznym najczęściej wyraża niemożliwość powrotu do życia (np. Hi 14,12; Jr 51,39.57; zob. 2 Krl 4,31). Wyrażenie „proch ziemi” jest najprawdopodobniej określeniem Szeolu (zob. Hi 17,16 gdzie „proch” pojawia się w paralelizmie ze słowem Szeol)⁵. W Dn 12,2 nie pojawia się myśl o powszechnym zmartwychwstaniu, ponieważ uwaga autora jest skoncentrowana na losie wiernych Bogu Izraelitów, zwłaszcza *maškilim*, „mędrców”, jak również na losie ich przeciwników w konflikcie jaki miał miejsce w czasach Antiocha Epifanesa. Takie rozumienie potwierdza użycie przyimka *min*, „z”, w zwrocie *rabbim mijjeszene*, „wielu z tych, którzy śpią”, który wskazuje, że termin *rabbim* występuje tutaj w sensie cząstkowym⁶. Nie chodzi

---

London – New York 1997, 111; M. Parchem, *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.ST 26), Częstochowa 2008, 680.

⁵ Zob. R.H. Charles, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel*, Oxford 1929; 328; G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 17; J.J. Collins, *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel* (Hermeneia), Minneapolis 1993, 392; E. Haag, *Daniel 12 und die Auferstehung der Toten*, w: J.J. Collins, P.W. Flint (red.), *The Book of Daniel. Composition and Reception* (VTSup 83/1; FIOTL II/1), t. I, Leiden 2001, 135-136; M. Parchem, *Księga Daniela*, 675.

⁶ Tak m.in. G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 23; L.F. Hartman, A.A. DiLella, *The Book of Daniel. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 23), New York 1978, 307; J.J. Collins, *Daniel*, 392; M. Parchem, *Księga Daniela*, 676.

zatem o „wszystkich”, którzy umarli⁷, ale jedynie o „wielu”, spośród umarłych, a więc liczbę śpiących w prochu ziemi bliżej nieokreśloną.

W Dn 12,2 w odniesieniu do przyszłego losu po zmartwychwstaniu wskazuje się na dwie grupy ludzi. Niektórzy zmartwychwstaną „do życia wiecznego”, natomiast inni „do hańby, do odrazy wiecznej”. Wyrażenie „życie wieczne” jest tu rozumiane jako nagroda, którą Bóg obdarza wiernych sobie, co odnosi się do tych, którzy w czasie prześladowań Antiocha Epifanesa ponieśli śmierć (Dn 11,30-35) oraz do tych, o których wspomina się w 12,1: „zostanie ocalony twój naród, każdy, który znajdzie się zapisany w księdze”. Przyszły los drugiej grupy ludzi jest określony jako obudzenie „do hańby, do odrazy wiecznej”, co odnosi się do prześladowców sprawiedliwych, przede wszystkim zaś zhellenizowanych Żydów, a więc apostatów, „zdrajców świętego przymierza” (Dn 11,30). Warto zauważyć, że w Dn 12 zmartwychwstanie zawiera myśl o sądzie. W Dn 12,1 pojawia się zapowiedź sądu, w wyniku którego Antioch Epifanes będzie ukarany i zniszczony oraz zostanie dokonany podział ludzi na sprawiedliwych i bezbożnych. Uczestnikami wybawienia staną się sprawiedliwi, a więc ci, którzy byli wierni Bogu i znaleźli się zapisani w księdze. Natomiast uczestnikami hańby staną się wszyscy bezbożni i odstępcy. W Dn 12,2 ten motyw zostaje uwypuklony, gdy stwierdza się, że Bóg osądzi nie tylko żywych, ale również zmarłych, którzy zmartwychwstaną, aby otrzymać należną odpłatę, a więc wywyższenie bądź potępienie⁸.

---

⁷ Niektórzy uczeni termin *rabbim*, „wielu” rozumie w znaczeniu „wszyscy”, podobnie jak grecki termin *polloi*, który czasem przybiera takie znaczenie w NT (np. Mk 14,24; Mt 26,28), np. E.F. Sutcliffe, *The Old Testament and the Future Life*, Westminster 1946, 139; B.J. Alfrink, *L'idee de resurrection d'apres Danxii, 1-2*, Bb40(1959)361; T. Brzegowy, *Ostateczne królestwo Boga i Jego świętych według Księgi Daniela*, CT 64 (1994), 33.

⁸ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 23; M. Hengel, *Judaism and Hellenism*, t. I, 200-201.

W Dn 12,3 znajduje się opis wywyższenia po zmartwychwstaniu tych, którzy okazali się wierni Bogu. Ich wywyższenie będzie polegać na tym, że „mędrcy będą świecić jak blask firmamentu, i ci, którzy uczynili sprawiedliwymi wielu, jak gwiazdy”. Autor Dn 12,3 wykorzystując motyw astralny w opisie natury wywyższenia sprawiedliwych nawiązuje do starych tradycji biblijnych zakorzenionych w literaturze o charakterze mitologicznym, gdzie gwiazdy są utożsamione z zastępem niebios, czyli z istotami niebiańskimi (np. Sdz 5,20; Hi 38,7; Dn 8,10). Wywyższenie mędrców zostaje ukazane jako stan ich uczestnictwa we wspólnocie z istotami niebiańskimi⁹. Podobna myśl pojawia się w Księdze Mądrości (3,7 5,5) oraz w literaturze międzytestamentalnej (1 Hen 104,2-6; *Testament Mojżesza* 10,9; 4 Ezd 7,97.125; zob. też 2 Hen 1,5; 66,7; 1 Hen 51,4; 2 Bar 51,10).

Temat zmartwychwstania, sądu, przyszłego losu sprawiedliwych i bezbożnych oraz wywyższenia wiernych Bogu, jak również sposób w jaki zostało to opisane w Księdze Daniela ma duże znaczenie dla późniejszej literatury międzytestamentalnej, ponieważ opis w Dn 12,1-3 stał się inspiracją dla wielu pism qumrańskich i apokryficznych, gdzie ten motyw pojawia się w większym bądź mniejszym stopniu nawiązując do Dn 12. Warto zauważyć, że temat życia po śmierci w późniejszym okresie Drugiej Świątyni często jest rozpatrywany jako nieśmiertelność duszy lub zmartwychwstanie ciała. Taka alternatywa nie jest wyraźnie podkreślana we wczesnej literaturze apokaliptycznej, w której pojawia się niekiedy motyw zmartwychwstania ducha, a więc wprost nie mówi się o zmartwychwstaniu ciała, ale jedynie o losie ducha, co pośrednio zawiera myśl o ciele. Nawet w Dn 12,1-3 bezpośrednio nie ma mowy

---

⁹ Zob. J.J. Collins, *Apocalyptic Eschatology as the Transcendence of Death*, CBQ 36 (1974) 33-35; tenże, *Daniel*, 393; A. Lacocque, *The Book of Daniel*, tł. D. Pellauer, Atlanta 1979, 244-245; H.C.C. Cavallin, *Life after Death: Paul's Argument for the Resurrection of the Dead in 1 Cor 15* (CB.NT 7/1), Lund 1974, 27; M. Parchem, *Księga Daniela*, 685-687.

o zmartwychwstaniu ciała, ale wywyższenie po śmierci z „prochu” do uczestnictwa we wspólnocie istot niebiańskich zakłada tę prawdę¹⁰.

Literatura henochiczna. Wyrażna myśl o sądzie umarłych implikująca także wiarę w zmartwychwstanie pojawia się w pismach należących do tradycji henochicznej, które powstały w okresie poprzedzającym ostateczną redakcję Księgi Daniela, bądź też pochodzą z tego samego okresu, a więc z pierwszej połowy II w. przed Chr.

Księga Strażników (1 Hen 1-36). Odkryte w Qumran aramejskie fragmenty pochodzące z poł. II w. przed Chr. wskazują, że *Księga Strażników* powstała prawdopodobnie w poł. III w. przed Chr. W *Księdze Strażników* pojawia się najstarsza żydowska wzmianka o zróżnicowanym losie po śmierci, a mianowicie dusze zmarłych są podzielone na różne kategorie i oczekują na dzień sądu. W tekście jest mowa jedynie o duszach ludzi zmarłych oraz o pewności nadejścia sądu i odpłaty, co jednak zakłada myśl o zmartwychwstaniu, chociaż nic szczegółowego nie zostało o nim powiedziane¹¹.

1 Hen 22. W obszernej sekcji tekstu (1 Hen 20-36) znajduje się opis podróży Henocha z zachodniego krańca ziemi na wschodni. W 1 Hen 22 zobaczył Henoch na zachodniej stronie „wielką i wysoką górę z twardej skały” (w. 1), w której znajdowały się „cztery głębokie i przestronne grotty” (w. 2). W tych grotach znajdują się „wszystkie dusze synów ludzkich” (w. 3), ponieważ „grotty te zostały stworzone na miejscu pobytu [dusz ludzkich] aż do dnia sądu, aż do wyznaczonego czasu, kiedy nastanie dzień wielkiego sądu nad nimi” (w. 4). Motyw sądu staje się powodem wyodrębnienia różnych kategorii dusz zmarłych, mianowicie służą do oddzielenia dusz sprawiedliwych od dusz grzeszników (w. 9). W pierwszej grocie znajdują się

---

¹⁰ Zob. J.J. Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, 112.

¹¹ Zob. J.J. Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, 112; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1. A Commentary on the Book of 1 Enoch, Chapters 1-36; 81-108* (Hermeneia), Minneapolis 2001, 302.

dusze sprawiedliwych, które są orzeźwiane wodą z przezroczystego źródła (w. 9). W drugiej grocie znajdują się dusze grzeszników czekających na karę, którzy „umarli i zostali pochowani na ziemi, których nie dosięgnął wyrok za ich życia” (w. 10). W pozostałych grotach również znajdują się dusze grzeszników (ww. 12-13). Według 1 Hen 22, odpłatę otrzymują „dusze”, „duchy” lub „duchy dusz” zmarłych. Można przypuszczać, że autor zakłada zmartwychwstanie umarłych, co sugeruje tekst w w. 13, gdzie pośrednio jest mowa o niektórych duszach grzeszników, którzy zmartwychwstaną na sąd: „to [miejsce] zostało stworzone dla dusz ludzi, którzy nie są sprawiedliwi, ale są grzesznikami, którzy byli źli i zaprawieni w czynieniu bezprawia. Ich dusze nie zostaną zabite w dzień sądu ani nie powstaną stąd”. Autor stwierdza, że dusze grzeszników znajdujące się w czwartej grocie „nie zostaną zabite w dzień sądu ani nie powstaną”, ponieważ zostały osądzone już za życia, tym samym zdaje się sugerować, że inne dusze „powstaną” na sąd¹².

1 Hen 24-27. Po wizji góry, w której grotach znajdują się dusze sprawiedliwych i grzeszników, Henoch widzi siedem gór, z których siódma „stała pośrodku nich i coś na kształt tronu górowało nad innymi” (24,3). W interpretacji wizji Michał wyjaśnia Henochowi, że „ta wysoka góra, którą ujrzałeś, której szczyt podobny jest do tronu Pana, to tron, gdzie Święty i Wielki, Pan chwały, Król wieczny zasiądzie, gdy nawiedzi w dobroci swej ziemię” (25,3). Następnie Henoch widzi drzewo, które „pachniało woniej niż jakakolwiek woń, a jego liście, kwiaty i drewno nigdy nie usychają” (24,4). W 1 Hen 26-27 zostaje opisana święta góra, raj oraz przekłeta dolina, gdzie zostaną zgromadzeni grzesznicy. Autor wizji zakłada istnienie zmar-

---

¹² Zob. M. Black, *The Book of Enoch or 1 Enoch. A New English Edition with Commentary and Textual Notes* (SVTP 7), Leiden 1985, 168; G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 136; tenże, *Resurrection. Early Judaism and Christianity*, w: ABD V, 685; tenże, *1 Enoch 1*, 308-309; zob. szerzej M.-T. Wacker, *Weltordnung und Gericht: Studien zu 1 Henoch 22* (FB 45), Würzburg 1982.

twychwstania sprawiedliwych i grzeszników, aby mogli oni uczestniczyć w błogosławieństwie lub przekleństwie, co będzie stanowić rezultat wielkiego sądu. W interpretacji wizji dotyczącej drzewa Michał wyjaśnia Henochowi (25,4-6)¹³:

*4 A co do tego pięknego drzewa,
żadne ciało nie ma prawa go dotknąć aż do wielkiego
sądu, gdy dokona się zemsta na wszystkich i doprowadzi
się wszystko do końca na wieki.*

*Wtedy zostanie ono (tj. drzewo) dane sprawiedliwym i
pobożnym,*

5 i jego owoc będzie pokarmem dla wybranych.

*Zostanie ono zasadzone w świętym miejscu,
w domu Boga, Króla wieczności.*

*6 Wtedy rozradują się bardzo i będą się cieszyć,
i wstąpią do sanktuarium.*

*Jego woń będzie w ich kościach,
i będą żyć długim życiem na ziemi,
tak jak żyli twoi ojcowie w ich dniach,
a kary, plagi i cierpienie nie dotkną ich”.*

Warto zauważyć, że autor wizji uwypukla motyw woni drzewa, która stanie się nowym życiem dla sprawiedliwych, ponieważ wypełni „ich kości” (25,6; zob. Iz 66,14: „gdy zobaczycie, rozraduje się wasze serce, i wasze kości nabiorą świeżości jak trawa”). Trudno jednoznacznie stwierdzić jaki sens ma tutaj termin „kości”. Może on być określeniem siedliska uczuć, lub też może oznaczać osobę. Być może autor poprzez wzmiankę o „kościach” sprawiedliwych mówi o zmartwychwstaniu ciała, co byłoby nawiązaniem do frazeologii z Ez 37,5.7-10. Można przypuszczać, że wzmianka o „kościach” sprawiedliwych odnosi się do jakiegoś ro-

---

¹³ Tłumaczenie tekstu, por. R. Rubinkiewicz, *Księga Henocha etiopska*, w: AST, 151.

dzaju cielesnego życia na świętej górze, a więc w „nowej Jerozolimie”. Natomiast żadnych szczegółów autor nie podaje w odniesieniu do grzeszników, którzy zostaną ukarani i będą przebywać w przeklętej dolinie. Wizja świętej góry nawiązuje do opisu nowej Jerozolimy z Iz 65-66, ale wyraźne aluzje odnoszą się również do Dn 12,1-3, zwłaszcza uwypuklenie różnego losu wiecznego dla sprawiedliwych i dla grzeszników oraz postać Michała¹⁴.

Księga przypowieści (1 Hen 37-71). W obecnej formie Księgi Henocha zachowanej w języku etiopskim *Księga przypowieści* jest jej drugą częścią, ale w rzeczywistości pochodzi ona z okresu późniejszego, prawdopodobnie powstała w I w. po Chr. O zmartwychwstaniu jest mowa w *Księdze przypowieści* w aspekcie negatywnym w odniesieniu do bezbożnych (1 Hen 46,6 i 48,10) oraz w aspekcie pozytywnym w odniesieniu do sprawiedliwych (1 Hen 51,1-2 i 62,15-16)¹⁵.

W dwóch tekstach (1 Hen 46,6 i 48,10) jest mowa o losie bezbożnych, którzy nie doświadczą zmartwychwstania rozumianego jako szczęśliwe życie wieczne, ale zamieszkają w ciemnościach i leżeć będą na łożach z robakami¹⁶:

46,6 *Wypędzi oblicza mocarzy i napelni ich wstyd, i ciemność będzie ich mieszkaniem, i robaki będą ich miejscem odpoczynku. Nie będą mieć nadziei powstania z ich miejsc odpoczynku, bo nie sławili imienia Pana duchów.*

48,10 *I w dzień ich zmartwienia nastanie odpoczynek na ziemi i upadną przed nim i nie powstaną. I nikt się nie znajdzie, kto ich weźmie swoimi rękami i podniesie ich, bo zaparli się Pana duchów i Jego Mesjasza.*

---

¹⁴ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection. Early Judaism and Christianity*, w: ABD V, 685; tenże, *1 Enoch 1*, 315-316

¹⁵ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 85-86.

¹⁶ Tłumaczenie tekstu, por. R. Rubinkiewicz, *Księga Henocha etiopska*, w: AST, 157-158.

Wyrażenia „mieszkać w ciemnościach” i „leżeć na łożu z robakami” są znaną w tradycji biblijnej metaforą śmierci i życia w Szeolu (np. Iz 14,11; 66,24; Hi 17,13-15). Być może w opisie losu bezbożnych autor nawiązuje do Dn 12,2¹⁷.

W dwóch tekstach (1 Hen 51,1-2; 62,15-16) mówi się o losie sprawiedliwych, którzy zmartwychwstaną, co jest równoznaczne z chwałą jakiejś doświadczą w przyszłym życiu¹⁸:

51,1-2 *W owych dniach ziemia odda to, co jej powierzono, Szeol zwróci to, co otrzymał, i Zagłada odda to, co posiada. Wybierze spośród nich sprawiedliwych i świętych, bo nadszedł dla nich dzień zbawienia.*

62,15-16 *Sprawiedliwi i wybrani powstaną z ziemi, nie będą spuszczać oczu, ale nałożą szatę chwały. To będzie wasza szata życia od Pana duchów. Szaty wasze nie zestarzeją się, a chwała wasza nie ustanie przed Panem duchów.*

Być może wyrażenia „ziemia odda to, co jej powierzono” i „powstaną z ziemi” stanowią aluzję do Dn 12,2 (podobne wyrażenie pojawia się w 4 Ezd 7,32)¹⁹. Wydaje się, że autor mówi o zmartwychwstaniu wszystkich, na co wskazuje wzmianka o tym, że zmarli powstaną z „ziemi”, „Szeolu” i „Zagłady”, tj. otchłani.

Apokalipsa zwierząt (1 Hen 83-90). Ta księga należąca do tradycji henochicznej zawiera alegoryczny opis historii świata od stworzenia do czasów machabejskich oraz wydarzenia czasów ostatecznych. Wszystkie postacie są

---

¹⁷ Zob. M. Black, *The Book of Enoch*, 208; M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 423-424.

¹⁸ Tłumaczenie tekstu, por. R. Rubinkiewicz, *Księga Henocha etiopska*, w: AST, 158 i 162-163.

¹⁹ Zob. M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 424.

tutaj ukazane jako zwierzęta. Księga kończy się zapowiedzią nowej Jerozolimy, nowego Edenu i nowego Adama, który jest ukazany jako „biały byk” (90,37). Ostatecznej redakcji *Apokalipsy zwierząt*, nazywanej również *Apokalipsą snów*, dokonano w latach 165-163 przed Chr., na co wskazują aluzje do wydarzeń z czasów machabejskich, a więc powstała ona mniej więcej w tym samym czasie co Księga Daniela.

W 1 Hen 90,28-36 znajduje się opis ostatecznego odnowienia świata. Podobnie jak historia w całej księdze została podzielona na dwa główne etapy, tj. od Adama do Noego i od Noego do końca czasów, podobnie odnowienie przebiega w dwóch etapach. W pierwszym etapie opisanym w tej partii tekstu odnowienie odnosi się do wydarzeń usytuowanych w historii obejmując odnowę Jerozolimy, odrodzenie Izraela i moralne odrodzenie wszystkich ludzi. Jerozolima staje się domem dla wszystkich narodów, Izrael przewodzi wszystkim ludom, zaś wszyscy ludzie stają się posłuszni Bogu. Tekst w 1 Hen 90,33 przez wielu uczonych jest odnoszony do zmartwychwstania²⁰:

³³ *Ci wszyscy, którzy zginęli i rozproszyli się, wszystkie dzikie zwierzęta i wszystkie ptaki niebieskie zebrały się razem w tym domu. I Pan owiec bardzo się radował, ponieważ wszyscy stali się dobrzy i powrócili do Jego domu.*

Trudno jednoznacznie stwierdzić, do jakich zmarłych odnosi się zmartwychwstanie. Najprawdopodobniej do wiernych Bogu członków narodu Izraela. Wyrażenie „wszyscy, którzy zginęli” odnosi się do tych, którzy zostali zabici przez wrogie narody, a więc oznacza prześladowanych Izraelitów ukazanych jako owce i barany

---

²⁰ Np. R.H. Charles, *Book of Enoch*, w: APOT II, 260; M. Black, *The Book of Enoch*, 279; P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse of 1 Enoch* (SBL.EJIL 4), Atlanta 1993, 380; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, 405-406; J.J. Collins, *Daniel*, 396. Tłumaczenie tekstu, por. R. Rubinkiewicz, *Księga Henocha etiopska*, w: AST, 180.

(1 Hen 89,15.42.51; 90,2-4.8.11). Zmartwychwstanie nie obejmuje „ślepych owiec”, czyli tych, którzy nie są wierni Bogu, apostatów spośród Izraela, ponieważ zostali oni osądzeni i ukarani poprzez wrzucenie do otchłani ognia (90,26-27). W *Apokalipsie zwierząt* zmartwychwstanie nie jest dla sądu, ale dla uczestnictwa w odnowionej rzeczywistości czasów ostatecznych, inaczej jak w Dn 12,2; 1 Hen 22. W rezultacie ostatecznego odnowienia świata wszyscy żyjący w diasporze powrócą do Jerozolimy, na co wskazuje wzmianka o tych, którzy „rozproszyli się”. Dzięki zwierzęta i ptaki powracające do „domu Pana”, czyli Jerozolimy” są najprawdopodobniej określeniem narodów pogańskich, które zostaną włączone do wspólnoty wiernych Bogu²¹. Motyw powrotu z „rozproszczenia” nawiązuje do frazeologii z Iz 26,19 oraz Ez 37,1-14, gdzie powrót z niewoli jest przedstawiany metaforycznie jako zmartwychwstanie. Tym niemniej wzmianka o przemienieniu w 1 Hen 90,38: „zobaczyłem, że wszystkie ich rodzaje (tj. dzikich zwierząt i ptaków) odmieniły się i stały się białymi bykami” może sugerować nowe życie, również to, które trwać będzie po śmierci. Być może jest to aluzja do wyrażenia „życie wieczne” z Dn 12,2 w odniesieniu do losu sprawiedliwych²².

List Henocha (1 Hen 91-108). Ostatnie rozdziały w obecnej formie etiopskiej Księgi Henocha mają charakter mądrościowy, w których pojawia się zapowiedź sądu i kary dla grzeszników oraz pouczenia i zachęty dla sprawiedliwych. *List Henocha* pochodzi najprawdopodobniej z pierwszej połowy II w. przed Chr., a więc powstał nieco wcześniej aniżeli dokonana się ostateczna redakcja Księgi Daniela.

---

²¹ Zob. A. Dillmann, *Das Buch Henoch übersetzt und erklärt*, Leipzig 1853, 286; M. Black, *The Book of Enoch*, 279; P.A. Tiller, *A Commentary on the Animal Apocalypse*, 381.

²² Zob. M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela oraz jego recepcja w pismach qumrańskich i w apokaliptyce żydowskiej* (RSB 9), Warszawa 2002, 422.

1 Hen 92,3 i 91,10. W 1 Hen 92,3-4 pojawia się wzmianka o zmartwychwstaniu przedstawiona w sposób metaforyczny jako obudzenia ze snu²³:

- ³ *Sprawiedliwy powstanie ze snu,
powstanie i chodzić będzie ścieżkami sprawiedliwości,
a każda jego ścieżka i postępowanie będzie w pobożności
i wiecznym miłosierdziu.*
- ⁴ *I (Bóg) zmiłuje się nad sprawiedliwym,
udzieli mu sprawiedliwości wiecznej,
obdarzy go władzą,
a on będzie sądził w pobożności i w sprawiedliwości,
i będzie postępował w wieczystym świetle.*

W 1 Hen 91,10 pojawia się podobne sformułowanie: „sprawiedliwość przebudzi się, a mądrość powstanie i zostanie im dana”, które prawdopodobnie jest zależne od 1 Hen 92,3. Termin „sprawiedliwy” występuje tutaj w sensie kolektywnym odnosząc się do wszystkich posłusznych i wiernych Bogu, podobnie jak w Mdr 2-5²⁴. Ten tekst przedstawia obraz idealnego stanu ludzi sprawiedliwych, co zostało wyrażone jako chodzenie „ścieżkami sprawiedliwości”. Oprócz metafory obudzenia ze snu przywołującego na pamięć Dn 12,2, w 1 Hen 92,3-4 pojawia się kilka wspólnych motywów z Księgą Daniela, między innymi zmartwychwstanie sprawiedliwych jest łączone z ich władzą oraz wykonywaniem sądu (zob. Dn 7,22.27), w kontekście zniszczenia zła (1 Hen 92,5) sprawiedliwość jako dar od Boga jest nazwana „sprawiedliwością wieczną”, podobnie jak w Dn 9,24, gdzie jest mowa o „sprawiedliwości wiecznej” w znaczeniu daru od Boga, który zapa-

---

²³ Tłumaczenie tekstu, por. R. Rubinkiewicz, *I Księga Henocha*, w: AST, 181.

²⁴ Zob. A. Dillmann, *Das Buch Henoch*, 293; R.H. Charles, *Book of Enoch*, w: APOT II, 261; M. Black, *The Book of Enoch*, 284; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, 432.

nuje w czasach ostatecznych po uprzednim unicestwieniu zła²⁵.

1 Hen 104,2-6. W tym tekście znajduje się opis życia po śmierci przedstawiony jako uczestnictwo zbawionych we wspólnocie z istotami niebiańskimi²⁶:

- 2 *Ufajcie! Albowiem poprzednio zło i ucisk szydziły z was, teraz zaś wy zajaśniejecie jak światła niebios, ujrzą was, a bramy niebios zostaną przed wami otwarte.*
- 3 *Wasze wołanie zostanie wysłuchane, a sprawiedliwość, której się domagacie, dosięgnie każdego, kto przyłożył ręki do waszego cierpienia, każdego współnika tych, którzy was prześladowali i pożerali.*
- 4 *Ufajcie i nie porzucajcie nadziei, albowiem otrzymacie wielką radość jak aniołowie w niebiosach.*
- 5 *Co pozostaje wam do zrobienia? Nie musicie ukrywać się w dzień wielkiego sądu, nie poczytają was za grzeszników, a wieczne potępienie będzie daleko od was po wszystkie pokolenia wieczności.*
- 6 *Nie lękajcie się, sprawiedliwi, kiedy widzicie grzeszników rosnących w siłę i zaspokajających swoje pragnienia. Nie łączcie się z nimi, ale trzymajcie się z daleka od ich złych czynów, albowiem zostanieie dołączeni do zastępów niebios.*

Myśl o życiu wiecznym zbawionych jako wspólnocie z istotami niebiańskimi przywołuje na myśl Dn 12,3²⁷.

---

²⁵ Zob. M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 423.

²⁶ Tłumaczenie tekstu, por. R. Rubinkiewicz, *Księga Henocha etiopska*, w: AST, 187.

²⁷ Zob. M. Black, *The Book of Enoch*, 316; J.J. Collins, *The Scepter and the Star. The Messiahs of the Dead Sea Scrolls and Other Ancient Literature* (ABRL), New York, 1995, 149; G.W.E. Nickelsburg, *1 Enoch 1*, 528; tenże, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 122;

Wywyższenie sprawiedliwych polegające na wspólnocie z istotami niebiańskimi jest wyrażone z niezwykłą emfazą. W w. 2, oprócz stwierdzenia, że zbawieni „zajaśnieją jak światła niebios”, pojawia się metafora otwartych bram niebios, która nie tylko mówi o wejściu do niebios, ale również wyraża myśl o uczestnictwie we wspólnocie z istotami niebiańskimi, które tam przebywają. Ta prawda zostaje uwypuklona w wyrażeniu o uczestnictwie sprawiedliwych w „radości aniołów w niebiosach” (w. 4) oraz ich wspólnocie „z zastępem niebios” (w. 6). O wspólnocie sprawiedliwych z istotami niebiańskimi wspomina się również w *Księdze Przypowieści* (1 Hen 51,4). W kontekście ostatecznego zbawienia stwierdza się w odniesieniu do zbawionych, że „wszyscy staną się aniołami w niebie” (zob. Mk 12,25; Mt 22,30; por. Mdr 5,5)²⁸.

Powyższe teksty wskazują, że wiara w zmartwychwstanie i sąd po śmierci była obecna w apokaliptycznych kręgach, w których powstała literatura henochiczna, już w pierwszej połowie II w. przed Chr. Można przypuszczać, że prześladowania wszczęte przez Antiocha Epifanesa stały się bodźcem do zaakceptowania i rozwinięcia wiary w zmartwychwstanie, sąd po śmierci oraz los wieczny zarówno sprawiedliwych, jak też grzeszników. Znalazło to swój wyraz w wizji w Dn 12,1-3, która powstała w tym właśnie kontekście. Znaczenie wiary w zmartwychwstanie w czasach machabejskich zostało uwypuklone w opowiadaniu o męczeńskiej śmierci matki i jej siedmiu synów w 2 Mch 7.

---

szerzej zob. J.H. Charlesworth, *The Portrayal of the Righteous as an Angel*, w: J.J. Collins, G.W.E. Nickelsburg (red.), *Ideal Figures in Ancient Judaism*, Chico 1980, 135-151.

²⁸ Szerzej zob. M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 424-426.

PRAWDA O ZMARTWYCHWSTANIU W PISMACH QUMRAŃSKICH

Wzmianki o zmartwychwstaniu, sądzie i losie po śmierci często występują w pismach qumrańskich. Za większością uczonych można identyfikować mieszkańców Qumran z esseńczykami, o których wspomina również Józef Flawiusz (Bell. 2,151-158; Ant. 18,18)²⁹.

4QMesjańska Apokalipsa. Wyraźna wzmianka o zmartwychwstaniu pojawia się w zachowanym fragmentarycznie dokumencie 4Q521 (= 4QMesjańska Apokalipsa). Dane paleograficzne wskazują, że rękopis pochodzi z początku I w. przed Chr., stąd można przypuszczać, że kompozycja powstała w poł. II w. przed Chr.³⁰

W 4Q521 frag. 2+4, kol. 2, liniach 1-15 obok wzmianki o zmartwychwstaniu, pojawia się motyw nagrody dla pobożnych, którą będzie uczestnictwo w wiecznym królestwie³¹:

- ¹ *[Ponieważ nie]biosa i ziemia będą słuchać jego pomazańca*
- ² *[i wszyscy, k]tórzy są w nich nie odwrócą się od przykazań świętych.*
- ³ *Bądźcie silni, szukający Pana, w jego służbie!*

---

²⁹ Zob. E. Puech, *Resurrection: The Bible and Qumran*, w: J.H. Charlesworth (red.), *The Bible and the Dead Sea Scrolls*, t. II: *The Dead Sea Scrolls and the Qumran Community*, Waco 2006, 261.

³⁰ Tekst opublikował E. Puech, 521. *4QApocalypse messianique*, w: E. Puech (red.), *Qumran Grotte 4.XVIII: Textes hebreux (4Q521-4Q528, 4Q576-4Q579)* (DJD 25), Oxford 1997, 1-38; zob. też P. Muchowski, *Komentarze do rękopisów znad Morza Martwego* (Seria Judaica i Hebraica, 1), Poznań 2005, 301.

³¹ Tłumaczenie tekstu, por. P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego. Qumran, Wadi Murabba'at, Masada, Nachal Chewer* (BZ. TNT 5), Kraków 2000, 397.

- 4 *Czy nie w niej znajdziecie Pana, wszyscy wyczekujący w swych sercach?*
- 5 *Ponieważ Pan nawiedzi pobożnych, a sprawiedliwych zawoła po imieniu,*
- 6 *i nad ubogimi uniesie się jego duch, i wiernych odnowi przez swoją siłę.*
- 7 *Ponieważ obdarzy chwałą pobożnych na tronie swego królestwa wiecznego,*
- 8 *rozwiąże związanych, otworzy oczy niewidomym, podniesie upadłych.*
- 9 *I na zawsze przyłączę się [do tych, którzy u]fają, i w swej łaskowości [odpłaci im,]*
- 10 *i owoc dobrego [czyn]u do nikogo nie dotrze z opóźnieniem.*
- 11 *I chwalebne rzeczy, których nie było, uczyni Pan, jak zapo[wiedział.]*
- 12 *Uzdrowi bowiem konających, i umarłych przywróci do życia, ubogim ogłosi dobrą nowinę,*
- 13 *[nędarz]y nasy[ci,] wypędzonych sprowadzi, głodnych uczyni bogatymi.*
- 14 *[...] i wszyscy [...]*

W interpretacji 4Q521 trudność sprawia określenie podmiotu czynności wspomnianych w dokumencie, a mianowicie czy jest nim sam Bóg, czy też Mesjasz, o którym mowa w linii 1. Chodzi zwłaszcza o tekst w linii 12: „uzdrowi bowiem konających, i umarłych przywróci do życia, ubogim ogłosi dobrą nowinę”. W tradycji biblijnej jedynie Bóg ma władzę przywracać do życia umarłych (np. Pwt 32,39; 1 Sm 2,6; Oz 6,2; por. Iz 26,14.19). Ale zaskakujący jest fakt, że podmiotem głoszenia dobrej nowiny ubogim miałby być sam Bóg. To wyrażenie z pew-

nością nawiązuje do Iz 61,1, co sugeruje, że wykonawcą woli Boga jest osoba działająca w Jego imieniu, kogo można identyfikować z osobą Mesjasza. Mając na uwadze wprowadzenie osoby Mesjasza w linii 1 oraz nawiązanie do Iz 61,1 można przyjąć, że w tym tekście jest mowa o Bogu, który dokonuje wszystkich czynów wymienionych w linii 12 za pośrednictwem Mesjasza. Biorąc pod uwagę kontekst wprowadzony poprzez cytaty z Iz 61,1 można przypuszczać, że zmartwychwstanie, a ściślej przywrócenie do życia umarłych, o którym mowa w linii 12, jest nagrodą za wytrwałość w służbie Bożej (linia 3). Stanowi ono jedną z chwalebnych rzeczy, co można wiązać ze zbawieniem w czasach ostatecznych. Wzmianka o „królestwie wiecznym”, w którym uczestnictwo staje się nagrodą dla pobożnych, może być aluzją do Dn 7,27. W połączeniu z motywem zmartwychwstania byłoby to rozwinięciem, a jednocześnie dopełnieniem wypowiedzi z Dn 12,2-3. Po zmartwychwstaniu uczestnictwo w wiecznym królestwie będzie udziałem wiernych Bogu Izraelitów, jako rezultat ich pobożności w służbie Bogu³².

O zmartwychwstaniu jest mowa również w 4Q521 frag. 5+7, kol. 2, gdzie w kontekście opisu sądu w czasach ostatecznych oraz nowego stworzenia, którego dokona Bóg stwierdza się w linii 6: „wskresiciel [podniesi]e umarłych swego ludu”³³.

4QPseudo-Ezechiel. Nauka o zmartwychwstaniu pojawia się wyraźnie w dokumencie określanym jako 4QPseudo-Ezechiel, który pochodzi prawdopodobnie z II w. przed Chr. Tekst zawierający wzmiankę o zmar-

---

³² Zob. J.J. Collins, *The Scepter and the Star*, 117-118; J.H. Charlesworth, *Resurrection: The Dead Sea Scrolls and the New Testament*, w: J.H. Charlesworth, i in. (red.), *Resurrection. The Origin and Future of a Biblical Doctrine*, Edinburgh 2006, 151-152; M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 410-413; tenże, „Tradycja Danielowa” w *Qumran*, w: W. Chrostowski (red.), „Przeznaczyłeś nas dla Twojej prawdy” (4Q495). *Studia dla dr. Zdzisława J. Kapery w 65. rocznicę urodzin* (RSB 29), Warszawa 2007, 313-314.

³³ Zob. E. Puech, *Resurrection: The Bible and Qumran*, 269-270.

tychwstaniu nawiązujący do Ez 37 zachował się w trzech kopiach: 4Q385 frag. 2; 4Q386 frag. 1, kol. 1; 4Q388 frag. 8. Treść tekstu przedstawia się następująco³⁴:

- ¹ *[że Ja jestem JHWH], który wybawiłem mój lud dając mu przymierze. vacat*
- ² *[I powiedziałem: „O JHWH!] Widziałem wielu z Izraela, którzy kochali Twoje imię i chodzili*
- ³ *drogami [sprawiedliwości. A t]e (rzeczy) kiedy nastąpią? I w jaki sposób zostanie odplacona ich lojalność?” I powiedział JHWH*
- ⁴ *do mnie: „Ja sprawię, że synowie Izraela zobaczą, i poznają, że Ja jestem JHWH”. vacat*
- ⁵ *I powiedział: „Synu człowieczy, prorokuj nad kośćmi i mów: Niech się połączy kość z kością, i staw*
- ⁶ *[ze stawem”. I sta]ło się tak. I powiedział po raz drugi: „Prorokuj, niech pokryją je ścięgna i niech pokryją się skórą*
- ⁷ *[w całości”. I stało się tak.] I znów powi[edz]iał: „Prorokuj na cztery wiatry niebios i niech wiatr[y]*
- ⁸ *[niebios] powieją [na nie i niech ożyją,] i powstanie wielki tłum ludzi, i będzie błogosławić JHWH Zastępów, który*

---

³⁴ Tekst jest uzupełniony na podstawie paralelnych fragmentów, zob. F. Garcia Martinez, E.J.C. Tigchelaar (red.), *The Dead Sea Scrolls Study Edition*, t. II, Leiden 1998, 768-769; Tekst 4Q385 opublikowała D. Dimant, 385. *4QPseudo-Ezechiel a*, w: D. Dimant (red.) *Qumran Cave 4.XXI: Parabiblical Texts, Part 4: Pseudo-Prophetic Texts* (DJD 30), Oxford 2001, 17-51. Tłumaczenie tekstu, por. P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego*, 291.

⁹ *[dał im życie". I stało się tak. vacat I] powiedziałem:
„O JHWH, kiedy te (rzeczy) nastąpią?” I JHWH
powiedział do [mnie]*

¹⁰ *[...] i drzewo zostanie ugięte i wyprostuje się [...]*

Tekst został skomponowany w formie dialogu pomiędzy Bogiem a prorokiem, którym niewątpliwie jest Ezechiel. Pierwsza linia stanowi zakończenie przemowy Boga. W liniach 2-4 Ezechiel zwraca się do Boga z pytaniem, kiedy nastąpi odpłata dana sprawiedliwym za ich wierność oraz w jaki sposób się to dokona. Mając na uwadze informację z linii 1, gdzie jest mowa o Bogu jako „Wybawicielu”, który dał swojemu ludowi Przymierze, wierność o jakiej mowa w linii 3 dotyczy wierności Izraela wobec Przymierza. W odpowiedzi Bóg stwierdza, że sprawi On, iż synowie Izraela zobaczą w jaki sposób się to dokona, przez co uznają oni, że On jest prawdziwym Bogiem. Linie 5-8 stanowią kolejną sekcję tekstu, w której opisując sposób odpłaty sprawiedliwym za ich wierność Przymierzu, autor nawiązuje do wizji ożywienia wyschniętych kości z Ez 37. Linie 9-10 zawierają kolejną sekcję tekstu, w której pojawia się pytanie Ezechiela oraz fragmentarycznie zachowana odpowiedź Boga.

W tym celu, aby wyjaśnić na czym będzie polegała odpłata dana sprawiedliwym, autor 4QPseudo-Ezechiela odwołuje się do wizji ożywienia wyschniętych kości z Ez 37. Autor 4Q385 w znacznym stopniu przetworzył materiał biblijny wprowadzając do niego liczne nowe elementy, które nadają dokumentowi z Qumran charakter apokaliptyczny. W rezultacie zmian, które zostały wprowadzone w dokumencie qumrańskim w stosunku do wizji w Ez 37, zwłaszcza poprzez włączenie do tekstu motywu odpłaty dla sprawiedliwych, autor 4Q385 zmienia zupełnie sens wizji z biblijnej Księgi Ezechiela. Wizja ożywienia wyschniętych kości nie jest już obietnicą narodowego odrodzenia i powrotu z niewoli, ale staje się obietnicą zmartwychwstania umarłych i odpłaty dla sprawiedliwych za ich wierność Przymierzu.

Według 4Q385 zmartwychwstanie odnosi się jedynie do sprawiedliwych, a nie do wszystkich ludzi. W liniach 2-3 jest mowa o „wielu (*rbjm*) z Izraela”, którym Bóg przekazał Przymierze, zaś w linii 8 mówi się, że zmartwychwstanie odnosi się do „wielkiego (*rb*) tłumu ludzi”, którzy będą błogosławili Boga. Wydaje się, że użycie przez autora 4Q385 terminów „wielu” oraz „wielki”, miało podkreślić kontrast jaki istnieje pomiędzy daniem Przymierza całemu ludowi Izraela, a wiernością wobec zobowiązań wypływających z Przymierza, co odnosi się jedynie do części, tj. sprawiedliwych. Termin *rabbim*, „wielu”, w sensie częściowym pojawia się również w Dn 12,2³⁵.

Reguła Zrzeszenia (1QS). W tym dokumencie, który pochodzi z końca II w. przed Chr., jest mowa o odpłacie po śmierci. W 1QS kol. 2 jest mowa o kapłanach, którzy błogosławiąc wszystkich ludzi należących do Boga proszą dla nich o „wieczny pokój” (linie 2-3), natomiast przeklinając ludzi należących do działu Beliala mówią o ich potępieniu „w ciemnościach ognia wiecznego” (linie 5-8).

O przyszłym losie sprawiedliwych oraz bezbożnych jest mowa w tzw. traktacie o dwóch duchach (1QS 3,13-4,26). Los po śmierci jest ukazany jako rezultat kierowania się w życiu duchem światłości lub duchem ciemności. Chociaż nie ma tutaj wyraźnej mowy o zmartwychwstaniu, jak również nie ma pewności, czy przyszły los dotyczy życia wiecznego po śmierci, to jednak można przypusz-

---

³⁵ Zob. M. Brady, *Biblical Interpretation in the 'Pseudo-Ezekiel' Fragments (4Q383-391) from Cave Four*, w: M. Henze (red.), *Biblical Interpretation at Qumran* (SDSSRL), Grand Rapids 2005, 96-97; J.J. Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, 126-127; G.T. Manning, *Echoes of a Prophet. The Use of Ezekiel in the Gospel of John and in Literature of the Second Temple Period* (JSNTSup 270), London – New York 2004, 69-70; F. Garcia Martinez, *The Apocalyptic Interpretation of Ezekiel in the Dead Sea Scrolls*, w: F. Garcia Martinez, M. Vervenne (red.), *Interpreting Translation: Studies on the LXX and Ezekiel. Fs. J. Lust* (BETL 192), Leuven 2005, 166-172; M. Parchem, *Księga Ezechiela w Qumran*, CT 77 (2007) 118-124.

³⁶ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 157-158; J.J. Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, 115-117; E. Puech, *Resurrection: The Bible and Qumran*, 271.

czać, że chodzi o los ostateczny na co wskazuje fakt, że los sprawiedliwych i bezbożnych ma znamiona sądu oraz częste określenia czasu odnoszące się do przyszłości³⁶. Być może aluzja do Dn 12,2 znajduje się w 1QS 4,6-8, gdzie autor opisuje rezultaty kierowania się w życiu duchem światłości i prawdy³⁷:

- 6 *(...) A nawiedzenie wszystkich, którzy w nim (tj. duchu prawdy) postępują polega na zdrowiu,*
- 7 *wielkim pokoju przez długie dni, owocami nasienia z wszelkimi wiecznymi błogosławieństwami, radością wieczną w życiu bez końca i koroną chwały*
- 8 *ze wspaniałą szatą w światłości wiecznej.*

Warto zauważyć, że w Dn 12,2 w odniesieniu do losu sprawiedliwych mówi się jedynie o „życiu wiecznym”, zaś w 1QS 4,7-8 pojawia się kilka określeń, mianowicie „wieczne błogosławieństwa”, „radość wieczna”, „życie bez końca” oraz „światłość wieczna”.

W 1QS 4,12-14 losowi sprawiedliwych jest przeciwstawiony los bezbożnych³⁸:

- 12 *Nawiedzenie wszystkich, którzy w nim (tj. duchu bezprawia) postępują polega na licznych plagach z rąk wszystkich aniołów zniszczenia, dół wieczny w mściwej zapalczywości gniewu Boga, dla przerażenia bez końca i hańby wiecznej*
- 13 *z hańbą zniszczenia w ogniu ciemności. I wszystkie ich czasy, przez ich pokolenia upłyną w smutku żałoby i goryczy nieszczęścia w udrękach ciemności, aż do*
- 14 *ich wyniszczenia, bez reszty, i bez ocalenia.*

---

³⁷ Tłumaczenie tekstu, por. P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego*, 27.

³⁸ Tłumaczenie tekstu, por. P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego*, 27.

Być może również tu pojawia się aluzja do Dn 12,2. Podczas gdy w Dn 12,2 pojawia się określenie „dla hańby, dla odrazy wiecznej”, to w 1QS oprócz wyrażenia „hańba wieczna” występuje więcej określeń, które mogą być, podobnie jak w przypadku losu sprawiedliwych, traktowane jako pewnego rodzaju „komentarz” i uzupełnienie lakonicznych wypowiedzi w Księdze Daniela³⁹.

Zwój Hymnów (1QH). Prawdopodobne aluzje do zmartwychwstania pojawiają się w Zwoju Hymnów (1QH 14,29-30.34; 19,10-12), ale interpretacja tych tekstów jest trudna i niejednoznaczna ze względu na metaforyczny język i poetycki charakter hymnów.

W opisie sądu Boga, który jest przedstawiony za pomocą terminologii o charakterze militarnym, w wyniku którego zostaną unicestwieni synowie niegodziwości (1QH 14,29-do końca), autor hymnu posługuje się frazeologią przywołującą na myśl prawdę o zmartwychwstaniu (1QH 14,29-30.34)⁴⁰:

(29) A wtedy pospieszy miecz Boga w czasie sądu,

i wszyscy synowie jego prawdy ockną się,

aby unicestwić [synów] ⁽³⁰⁾ niegodziwości,

i nie będzie już więcej żadnych synów winy.

(...)

(34) I leżący w prochu podniosą sztandar,

i robactwo umarłych podniesie znak.

Autor hymnu stwierdza, że wystąpienie Boga na rzecz swego ludu sprawi, że „wszyscy synowie jego prawdy ockną się, aby unicestwić [synów] niegodziwości” (li-

---

³⁹ Zob. M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 415-417.

⁴⁰ Tłumaczenie tekstu, por. P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego*, 75.

nie 29-30). Niektórzy uczeni uważają, że pojawia się tutaj aluzja do zmartwychwstania, na co może wskazywać czasownik „obudzić się (ze śmierci)”⁴¹. Takie znaczenie jest prawdopodobne, zwłaszcza jeśli bierze się pod uwagę pojawiające się w linii 34 zwroty „leżący w prochu” oraz „robactwo zmarłych”, które wydają się być nawiązaniem do terminologii występującej w Dn 12,2⁴². Tym niemniej wydaje się słuszniejsza sugestia, że czasownik „obudzić się” został użyty tutaj w kontekście militarnym i oznacza „obudzić się; ocknąć się” w sensie przygotowania się i przystąpienia do walki (zob. Sdz 5,12; Iz 42,13; 51,9; Za 13,7; Ps 7,7; 44,24). Według autora hymnu Bóg sprawia, że synowie prawdy są w stanie rozpocząć walkę i zwyciężyć swoich wrogów, a więc działanie Boga pobudza do walki, umacnia i umożliwia odniesienie zwycięstwa⁴³. Podobna frazeologia pojawia się w 1QH kol. 19,10-12⁴⁴:

(10) Dla twej chwały oczyściłeś człowieka z przestępstwa,

*aby się uświęcił⁽¹¹⁾ dla ciebie
ze wszystkich nieczystych obrzydliwości i winy
sprzeniewierzenia,*

aby się zjednoczył z synami twej prawdy

i był w dziale z⁽¹²⁾ twymi świętymi.

---

⁴¹ Tak m.in. M. Mansoor, *Studies in the Hodayot, IV*, JBL 76 (1957) 146; tenże, *The Thanksgiving Hymns Translated and Annotated with an Introduction* (STDJ 3), Leiden 1961, 146-147; S. Holm-Nielsen, *Hodayot: Psalms from Qumran* (Acta Theologica Danica, 2), Aarhus 1960, 121-122; O. Betz, *Felsenmann und Felsengemeinde*, ZNW 48 (1957) 56; E. Puech, *Resurrection: The Bible and Qumran*, 273-274.

⁴² Zob. A. Mertens, *Das Buch Daniel im Lichte der Texte vom Toten Meer* (SBM 12), Würzburg 1971, 155-156; J.J. Collins, *Daniel*, 398; M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 413-414.

⁴³ Zob. J.J. Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, 122; M. Parchem, *Ostateczne zwycięstwo Boga w walce między dobrem złem w świetle pism z Qumran* (RSB 30), Warszawa 2008, 348-359.

⁴⁴ Tłumaczenie tekstu, por. P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego*, 81.

*aby wynieść z prochu robactwo umarłych do wiecznej rady
i z przewrotnego ducha do twej mądrości.*

W tekście jest mowa o uświęceniu i oczyszczeniu człowieka, który zostaje włączony do wspólnoty, ale można przypuszczać, że odnosi się on również do losu po śmierci. Świadczy o tym użycie zwrotu „wynieść z prochu robactwo umarłych”, jak również wzmianka o wspólnocie ze „świętymi”, a więc z istotami niebiańskimi. Chociaż w 1QH 19,10-12 nie mówi się wprost o zmartwychwstaniu, to jednak można przypuszczać, że dla autora hymnu wejście do wspólnoty staje się początkiem nowego życia, analogicznie do życia po śmierci. Wydarzenie czasu obecnego ma charakter wydarzenia czasów ostatecznych⁴⁵.

Pozostałe wzmianki. W 1Q34 (= 1QModlitwy na święta) jest mowa o losie sprawiedliwych i bezbożnych. Dokument zachował się w stanie fragmentarycznym. W odniesieniu do sprawiedliwych tekst jest uszkodzony, natomiast o losie bezbożnych mówi się, że „w ich kościach hańba dla wszelkiego ciała” (frag. 3, kol. 1, linia 3). Być może przez termin „hańba” tekst nawiązuje do Dn 12,2.

O sądzie i wiecznym losie sprawiedliwych i bezbożnych jest mowa w kompozycji mądrościowej (4Q415-4Q418), która prawdopodobnie pochodzi z poł. II. w. przed Chr. Dokument jest zbiorem norm postępowania w różnych dziedzinach życia przekazanych w formie pouczeń. Motyw sądu służy prawdopodobnie uzasadnieniu konieczności przestrzegania zasad w życiu, gdyż ma to znaczenie dla przyszłego losu w wieczności. W 4Q416 znajduje się zapowiedź nadejścia sądu Bożego. W 4Q418 frag. 69 opisuje los „synów bezprawia”, którym będzie przebywanie w „wiecznym dole” (kol. 2, linia 6), natomiast „wybrańcy prawdy” będą przebywać w „wiecznej

---

⁴⁵ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 154-155; M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 414-415; J.J. Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, 120-121; E. Puech, *Resurrection: The Bible and Qumran*, 272-274.

światłości” (kol. 2 linia 14). W 4Q418 frag. 69, kol. 2, linii 7 pojawia się stwierdzenie: „szukający prawdy zbudzą się na sąd”, co prawdopodobnie odnosi się do zmartwychwstania. Wyrażenie „zbudzić się” być może nawiązuje do Dn 12,2 (por. 1 Hen 91,10; 92,3)⁴⁶.

W aramejskim dokumencie 4Q548 frag. 1, którego najstarsze rękopisy pochodzą z połowy II w. przed Chr., mówi się o wiecznym losie synów światłości, których czeka wywyższenie i uczestnictwo w wiecznej radości i światłości, jak też losie synów ciemności, których spotka zagłada. Tekst zachował się w stanie fragmentarycznym, dlatego jego interpretacja jest utrudniona. Decydującym momentem jest czas wielkiego sądu, podczas którego okaże się, co stanie się udziałem każdej ze stron: „[oto wszyscy synowie światłości] do światłości, do doskonałości, [i do pokoju dzięki] sądowi [wielkiemu pójd]ą, a wszyscy synowie ciem[ności do ciemności, do śmierci,] i do zagłady pójdą” (linie 12-14). Tekst wykazuje wiele podobieństw do traktatu o dwóch duchach z 1QS 3,13-4,26 oraz do Dn 12,3⁴⁷.

O odpłacie po śmierci i karze dla bezbożnych mówi się w dokumencie aramejskim 4Q542 (= 4QTestament Kahata), który pochodzi z II w. przed Chr. W tekście zapowiada się nadejście sądu i zniszczenie bezbożnych. O potomkach Kahata mówi się, że „powstaną, aby wydać wyrok” (kol. 2, linia 5) i będą oglądać ukaranie „synów zła”, którzy zginą „w ogniu i w otchłaniach (kol. 2, linia 7)⁴⁸.

---

⁴⁶ Zob. P. Muchowski, *Komentarze do rękopisów znad Morza Martwego*, 192-195; E. Puech, *La croyance a la resurrection des justes dans un texte de sagesse: 4Q418 69ii*, w: C. Cohen, i in. (red.), *Sefer Moshe. The Moshe Weinfeld Jubilee Volume. Studies in the Bible and the Ancient Near East, Qumran, and Post-Biblical Judaism*, Winona Lake 2004, 427-444; tenże, *Les fragments eschatologiques de 4QInstruction (4Q416 1 et 4Q418 69ii, 81-81a, 127)*, RQ 85 (2005) 89-119; tenże, *Resurrection: The Bible and Qumran*, 265-268.

⁴⁷ Zob. J.J. Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, 125-126; E. Puech, *Resurrection: The Bible and Qumran*, 263; M. Parchem, *Ostateczne zwycięstwo Boga*, 108-111.

⁴⁸ Zob. J.J. Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, 126; E. Puech, *Resurrection: The Bible and Qumran*, 263.

O przyszłym życiu sprawiedliwych jako uczestnictwie z istotami niebiańskimi jest mowa w 4Q181 frag. 1 (= 4QPeszer dotyczący okresów). W dokumencie mówi się, że dzięki dobroci Boga „niektórzy z synów świata” będą zaliczeni do wspólnoty z „istotami boskimi, jako zgromadzenie świętości w służbie dla życia wiecznego, i do dzieła z jego świętymi” (linie 3-4). Jeśli przyjąć aluzję do Dn 12,3, to motyw wspólnoty mędrców i nauczycieli sprawiedliwości z „gwiazdami” został w 4Q181 wyrażony w sposób jednoznaczny i wyraźny⁴⁹.

PRAWDA O ZMARTWYCHWSTANIU I ŻYCIU WIECZNYM W PÓŹNIEJSZYCH APOKALIPSACH

Liczne wzmianki o zmartwychwstaniu, sądzie Bożym oraz wiecznym losie sprawiedliwych i bezbożnych pojawiają się w pismach o charakterze apokaliptycznym, które powstały w I w. po Chr., zwłaszcza po zburzeniu Świątyni w 70 r. po Chr.

Czwarta Księga Ezdrasza (4 Ezd). W tej księdze powstałej pod koniec I w. po Chr., znajduje się kilka wzmianek o zmartwychwstaniu, które pojawiają się w kontekście opisu wydarzeń eschatologicznych. Zmartwychwstanie jest łączone z motywem sądu i odpłaty po śmierci (np. 4,35-42; 7,32-37; 14,35), jest wydarzeniem poprzedzającym sąd (7,32-37; 14,35), jak również zawiera myśl o jedności duszy, która przebywa w pomieszczeniach oraz ciała, które powstaje z prochu (7,32)⁵⁰.

4 Ezd 4,37.42. Wzmianka o zmartwychwstaniu w 4 Ezd 4,37.42 pojawia się w kontekście przepowiedni dotyczących przyszłości (4,26-52). Ta sekcja tekstu ma formę dialogu, w którym wizjoner pyta o czas i charakter wydarzeń ostatecznych, natomiast anioł odpowiada.

---

⁴⁹ Zob. M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 418-419.

⁵⁰ Zob. M.E. Stone, *Features of the Eschatology of IV Ezra* (HSS 35), Atlanta 1989, 143.

W kontekście wypowiedzi anioła dotyczącej tego, że wszystkie wydarzenia wypełnią się w czasie wyznaczonym przez Boga pojawia się wzmianka o zmartwychwstaniu: „I On nie poruszy ani ich nie pobudzi, dopóki nie wypełni się zapowiedziana miara” (4,37; por. 4 Ezd 7,32). O nieuniknionym nadejściu zmartwychwstania jest mowa w 4,41-42: „podziemie i pomieszczenia dusz są podobne do łona. Jak bowiem rodząca jest przynaglana, by przebrnąć przez konieczność porodu, tak i te miejsca spieszą się oddać to, co zostało im powierzone od początku”⁵¹.

4 Ezd 7,32. O zmartwychwstaniu wspomina się w kontekście mowy anioła na temat wydarzeń czasów ostatecznych (7,26-44), między innymi znajduje się tutaj opis znaków końca czasów (ww. 26-27), postaci Mesjasza i jego królestwa (ww. 28-30), sądu Bożego i miejsca dla potępionych i zbawionych (ww. 33-43). Wyrażna wzmianka dotycząca zmartwychwstania pojawia się w 4 Ezd 7,32⁵²:

³² *Ziemia odda tych, którzy w niej śpią,
i proch tych, którzy w niej w milczeniu mieszkają;
pomieszczenia oddadzą powierzone im dusze.*

Nauka o zmartwychwstaniu, które będzie poprzedzać dzień sądu, odnosi się do powstania ciała z prochu i powrotu dusz z ich pomieszczeń, czyli dotychczasowego miejsca przebywania. Wielu uczonych uważa, że frazeologia w 4 Ezd 7,32 nawiązuje do Dn 12,2⁵³. Jednakże inaczej niż w Dn 12,2, zmartwychwstanie w 4 Ezd 7,32 obejmuje wszystkich ludzi (por. *Testament Beniamina*, 10). Wyliczenie miejsc, z których zostaną wzbudzeni zmarli, mianowi-

---

⁵¹ Zob. M.E. Stone, *Fourth Ezra. A Commentary on the Book of Fourth Ezra* (Hermeneia), Minneapolis 1990, 98-99.

⁵² Tłumaczenie tekstu, por. S. Mędała, *IV Księga Ezdrasza (4 Ezd)*, w: AST, 378.

cie ziemia, proch i pomieszczenia, jak również wzmianka o „wzbudzonych narodach” w w. 37 wskazuje, że chodzi tutaj o powszechne zmartwychwstanie.

W 4 Ezd 7 uwypukla się rozróżnienie dwóch grup i ich przyszły los jako konsekwencję sądu. Postępowanie w życiu, a więc czyny sprawiedliwe lub czyny niesprawiedliwości decydują o przyszłym życiu po śmierci w miejscu odpoczynku (np. 7,38.75.85.95; 8,52), tj. w raju, albo też w miejscu męki (np. 7,38.49.67.72; 8,59; 9,9.12), tj. w piecu Gehenny⁵⁴. Wyrażenia „miejsce odpoczynku” i „raj radości” są synonimem zbawienia, którego uczestnikami staną się ci, którzy pełnili „czyny sprawiedliwe”. W 4 Ezd 7,97.125 jest mowa o wywyższeniu sprawiedliwych po zmartwychwstaniu, którzy będą „jaśnieć niby słońce” oraz „upodobnią się do światła gwiazd”, co jest reminiscencją Dn 12,3⁵⁵.

4 Ezd 14,35. Wzmianka o zmartwychwstaniu w 4 Ezd 14,35 pojawia się w kontekście mowy Ezdrasza do ludu, w której umacnia on ludzi i zachęca do posłuszeństwa Bogu (ww. 27-34), ponieważ po śmierci i zmartwychwstaniu nastąpi sąd i nastąpi odpłata dla sprawiedliwych i dla bezbożnych. Wzmianka o zmartwychwstaniu stanowi swoistego rodzaju argument mający skłonić do prowadzenia dobrego życia⁵⁶:

---

⁵³ Tak m.in. B. Violet, *Die Apokalypsen des Esra und des Baruch in deutscher Gestalt. II. Teil* (GCS 32), Leipzig 1924, 75; B.M. Metzger, *The Fourth Book of Ezra*, w: OTP I, 538; J. Schreiner, *Das 4. Buch Esra*, w: JSRZ V/3, 346; M.E. Stone, *Fourth Ezra*, 219; G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 139; M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 438-441.

⁵⁴ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 139; M.E. Stone, *Fourth Ezra*, 221-222; tenże, *Paradise in 4 Ezra iv.8 and vii.36, viii.52*, JJS 17 (1966) 85-88; .

⁵⁵ Zob. M.E. Stone, *Fourth Ezra*, 244-245; M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 441-442.

- ³⁴ *Jeżeli zatem będziecie kierować waszym rozumem i będziecie kształcić wasze serce, pozostaniecie przy*
³⁵ *życiu, a po śmierci dostacie miłosierdzia, bo po śmierci nadejdzie sąd, gaj znowu ożyjemy, i wtedy okażą się imiona sprawiedliwych, a czyny bezbożnych staną się jawne.*

Myśl o zmartwychwstaniu jest tu wyrażona czasownikiem „ożywić; powrócić do życia”, podobnie jak w 4 Ezd 5,45. Warto zauważyć, że w 4 Ezd 14,35 o zmartwychwstaniu mówi się jako o wydarzeniu poprzedzającym sąd oraz odpłatę, która zadecyduje o wiecznym losie sprawiedliwych i bezbożnych, podobnie jak w pozostałych tekstach w 4 Ezd⁵⁷.

Apokalipsa Barucha syryjska (2 Bar). W tej księdze pochodzącej z końca I w. po Chr. nauka o zmartwychwstaniu oraz losie sprawiedliwych i bezbożnych występująca w 2 Bar 49-51 pojawia się w kontekście dialogu Barucha z Bogiem (2 Bar 48,26-52,7) stanowiącego część większej sekcji tekstu w 2 Bar 48-77⁵⁸.

Po modlitwie Barucha o miłosierdzie Boże dla ludzi i odpowiedzi Boga, w której zapowiada sąd i czas ucisku (2 Bar 48), Baruch zwraca się do Boga z pytaniem w jakiej formie żywi dożyją czasu ostatecznego oraz co stanie się z ciałami, które w życiu doczesnym popełniały zło (2 Bar 49). W odpowiedzi Bóg wyjaśnia, że najpierw nastąpi zmartwychwstanie umarłych w ich niezmienionych ciałach na sąd, a następnie w wyniku wyroku sądowego wszyscy zostaną przemienieni, mianowicie bezbożni w straszydła, zaś sprawiedliwi w chwałę aniołów. W 2 Bar 50-52 pojawia się motyw konfrontacji bezbożnych ze spra-

---

⁵⁶ Tłumaczenie tekstu, por. S. Mędała, *IV Księga Ezdrasza (4 Ezd)*, w: AST, 403.

⁵⁷ Zob. M.E. Stone, *Features of the Eschatology of IV Ezra*, 142-143; tenże, *Fourth Ezra*, 436.

⁵⁸ Zob. T.W. Willett, *Eschatology in the Theodicies of 2 Baruch and 4 Ezra (JSPSup 4)*, Sheffield 1989, 93-95.

wiedliwymi, a więc bezbożni zobaczą chwałę sprawiedliwych, ci zaś będą świadkami kary dla bezbożnych⁵⁹.

O zmartwychwstaniu ciał i wzajemnym poznaniu wiecznego losu sprawiedliwych i bezbożnych jest mowa w 2 Bar 50,2-4⁶⁰:

- 2 Niech ziemia ponownie wyda umarłych, których teraz zatrzymuje, aby ich strzec nic nie zmieniając w ich postaci. Ona odda tak, jak otrzymała ich. A ja włożyłem ich do niej, aby ona wydała ich.*
- 3 Wtedy bowiem będzie konieczne pokazać tym, którzy żyją, że umarli są żywi i że ci, którzy odeszli, powrócili.*
- 4 I stanie się, kiedy pozna jeden drugiego, ci, którzy znają jeden drugiego teraz, wtedy wyrok nabierze mocy i przyjdzie to, co zostało przepowiedziane.*

W 2 Bar 51,1-6 znajduje się opis ostatecznego losu sprawiedliwych i bezbożnych oraz ich przemiana⁶¹:

- 1 Kiedy przeminie dzień ustalony, wtedy następnie będzie zmieniona postać tych, którzy zostali potępieni, z chwałą tych, którzy będą usprawiedliwieni.*
- 2 Postać tych, którzy postępują bezbożnie, ukaze się gorszą niż podczas znoszenia kar.*

---

⁵⁹ Zob. G.B. Sayler, *Have the Promises Failed? A Literary Analysis of 2 Baruch* (SBLDS 72), Chico 1984, 65-66; T.W. Willett, *Eschatology in the Theodicies of 2 Baruch*, 117; P. Bogaert, *Apocalypse de Baruch. Introduction, traduction du syriaque et commentaire* (SC 145), t. II, Paris 1969, 92-96.

⁶⁰ Tłumaczenie tekstu, por. J. Woźniak, *Apokalipa Barucha syryjska*, w: AST, 425.

⁶¹ Tłumaczenie tekstu, por. J. Woźniak, *Apokalipa Barucha syryjska*, w: AST, 425-426.

- 3 *Także chwala tych, którzy teraz zostali usprawiedliwieni przez moje Prawo, którzy manifestowali swoją inteligencję w życiu i którzy zasadzili w swoim sercu korzeń mądrości. Wtedy ich chwala będzie wysławiana w zmianach. Wyraz ich twarzy zmieni się w piękność świetlistą, aby mogli otrzymać i korzystać ze świata, który nie umiera, który został im obiecany.*
- 4 *Tego najbardziej pragną ci, którzy potem przyjdą, ponieważ odrzucili Prawo moje i zamknęli uszy, aby nie słyszeć mądrości ani otrzymać zrozumienia.*
- 5 *Dlatego kiedy zobaczą, że ci, na których patrzyli z góry, teraz będą jeszcze bardziej wywyższeni i uwielbieni niż oni, wówczas zarówno jedni jak i drudzy zostaną przemienieni. Ci w chwałę aniołów, tamci w odrażający widok, w straszny. Całkowicie będą zniszczeni.*
- 6 *Zobaczą to najpierw, a potem pójdą cierpieć.*

W 2 Bar 51,1-6 z wielką emfazą los sprawiedliwych zostaje przeciwstawiony losowi bezbożnych, co może nawiązywać do Dn 12,2⁶². W dalszej części (2 Bar 51,7-14) następuje opis chwały, której uczestnikami staną się sprawiedliwi, a mianowicie „będą podobni aniołom i zrównani z gwiazdami i będą przemienieni w każdą formę jakiej sobie życzą, od piękności do wspaniałości i od światła w jasność chwały” (w. 10), co bez wątplenia jest inspirowane tekstem z Dn 12,3, przy czym opis jest obszerniejszy i zawierający więcej szczegółów⁶³. Na szczególną uwagę

---

⁶² Zob. J.J. Collins, *Daniel*, 394; M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 443-444.

⁶³ Tak m.in. P. Bogaert, *Apocalypse de Baruch*, t. II, 95; A.F.J. Klijn, 2 (*Syriac Apocalypse of Baruch*, w: OTP I, 638; G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 85; A. Lacocque, *The Book of Daniel*, 244; J.E. Goldingay, *Daniel* (WBC 30), Dallas 1989, 308; J.J. Collins, *Daniel*, 398; M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 444-446.

zasługuje stwierdzenie, że sprawiedliwi cieszyć się będą „większą wspaniałością, niż ta, która jest w aniołach” (w. 12), co podkreśla wyjątkowy status zbawionych.

NAUKA O ZMARTWYCHWSTANIU I ŻYCIU PO ŚMIERCI W INNYCH PISMACH

Nauka o zmartwychwstaniu, sądzie i życiu wiecznym występuje w wielu innych pismach z okresu Drugiej Świątyni, które nie są apokalipsami w ścisłym tego słowa znaczeniu. Należy jednak zauważyć, że wzmianki o zmartwychwstaniu często pojawiają się w tych fragmentach, które mają charakter apokaliptyczny i dotyczą wydarzeń eschatologicznych.

Księga Jubileuszów (Jub). W pochodzącej z poł. II w. przed Chr. *Księga Jubileuszów* pojawia się wzmianka o stanie po śmierci. Autor nie wspomina jednak o zmartwychwstaniu ciała, które pozostaje w ziemi, ale jedynie o radości ducha (Jub 23,31). To stwierdzenie znajduje się w kontekście tekstu o charakterze apokaliptycznym (23,16-31), gdzie jest mowa o prześladowaniach ze strony grzeszników i pogan (ww. 24-25) oraz nawrócenia i powrocie do Prawa, co doprowadzi do zniszczenia zła i zapanowania pokoju i radości (ww. 26-29). Podobnie jak w Dn i 1 Hen, chodzi o wydarzenie czasów ostatecznych, które nadejdzie w wyznaczonym czasie, gdy „Pan uzdrowi swoje sługi, podniosą się i doznają wielkiego pokoju i wypędzą swoich nieprzyjaciół” (w. 30). Odnośnie sprawiedliwych autor stwierdza⁶⁴:

³⁰ (...) *ujrzą to sprawiedliwi i oddadzą chwałę, uradują się na zawsze wielką radością; i ujrzą wszystkie wyroki i wszystkie przekleństwa, które dosięgną ich nieprzyjaciół.*

---

⁶⁴ Tłumaczenie tekstu, por. A. Kondracki, *Księga Jubileuszów*, w: AST, 303.

³¹ *Ich kości będą spoczywać w ziemi, ich duch przysporzy im radości. Poznają, że Pan dokonuje sądu, lecz okazuje miłosierdzie setkom i tysiącom, wszystkim, którzy Go kochają.*

Autor pragnie wyrazić myśl o tym, w jaki sposób urzeczywistni się sprawiedliwość Boża wobec tych, którzy umarli wierni Bogu. Chociaż w Jub 23,30-31 nie mówi się wprost ani o nieśmiertelności duszy ani o zmartwychwstaniu ciała, to jednak można tu mówić o swoistego rodzaju „zmartwychwstaniu ducha” (por. 1 Hen 22; 91,10; 92,3)⁶⁵.

Testamenty dwunastu Patriarchów. Kilkakrotnie o zmartwychwstaniu, sądzie i życiu po śmierci, zarówno sprawiedliwych jak i bezbożnych, jest mowa w *Testamentach dwunastu Patriarchów*, dokumencie pochodzącym najprawdopodobniej z drugiej połowy II w. przed Chr., mianowicie w Test.Jud 25,1-5, Test.Ben 10,5-10; Test.Zab 10,1-3, Test.Sym 6,7 oraz Test.Lew 18,14⁶⁶.

Testament Judy 25,1-5. O zmartwychwstaniu jest mowa najpierw w odniesieniu do patriarchów Abrahama, Izaaka i Jakuba: „a potem Abraham, Izaak i Jakub powstaną do życia, także ja i bracia moi będziemy sprawować władzę w pokoleniach Izraela” (w. 1), a następnie mówi się o przywróceniu do życia dwunastu patriarchów, tj. synów Jakuba (ww. 4-5)⁶⁷:

---

⁶⁵ Zob. R.H. Charles, *The Book of Jubilees*, w: APOT II, 49; G.L. Davenport, *The Eschatology of the Book of Jubilees* (StPB 20), Leiden 1971, 40; G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 31-33; J.J. Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, 113.

⁶⁶ Zob. A. Hultgard, *L'eschatologie des Testaments des Douze Patriarches*, t. I: *Interpretation des textes* (Acta Universitatis Upsaliensis. Historia Religionum 6), Uppsala 1977, 230; H.W. Hollander, M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs. A Commentary* (SVTP 8), Leiden 1985, 61-63.

⁶⁷ Tłumaczenie tekstu, por. A. Paciorek, *Testamenty dwunastu Patriarchów*, w: AST, 60-61.

- ⁴ *Ci, którzy umarli w smutku, powstaną w radości, ci zaś, którzy w ubóstwie, zostaną wzbogaceni przez Pana, którzy w niedostatku - będą nasyceni, którzy w słabości - staną się mocni, ci, którzy umierali dla Pana, przebudzą się do życia.*
- ⁵ *A jelenie Jakuba biec będą w radości, orły Izraela lecieć będą z weselem. Bezbożni zaś cierpieć będą, grzesznicy narzekać, a wszystkie narody chwalić będą Pana na wieki.*

O zmartwychwstaniu dwunastu patriarchów mówi się w relacji do ich funkcji, która będzie polegać na sprawowaniu władzy nad pokoleniami, co podkreśla motyw trzymania berła jako synonimu władzy, podobnie jak w Test.Zab 10,2 i Test.Ben 10,7 (zob. Rdz 49,10; Mdr 6,21). Opis zmartwychwstania i losu po śmierci sprawiedliwych i bezbożnych nawiązuje do Księgi Daniela, zwłaszcza metafora snu oraz los sprawiedliwych i bezbożnych stanowią Reminiscencje z Dn 12,1-3, natomiast wyrażenia „ci, którzy umarli w smutku” oraz „ci, którzy umierali dla Pana” mogą nawiązywać do śmierci prześladowanych (Dn 11,33-35). W Test.Jud 25 oraz w Dn 12,1-3 pojawiają się podobne motywy, a mianowicie zniszczenie zła, zmartwychwstanie obejmujące oprócz patriarchów wszystkich prześladowanych sprawiedliwych i jest rozumiane jako ich wywyższenie, konsekwencje sądu, a więc wywyższenie i uczestnictwo w odnowionej społeczności Izraela oraz upokorzenie i potępienie bezbożnych⁶⁸.

Testament Beniamina 10,5-10. O zmartwychwstaniu mówi się tutaj podobnie jak w Test.Jud 25, a więc najpierw odnosi się ono do patriarchów: „wtedy ujrzycie Henocha, Noego, Sema, Abrahama, Izaaka i Jakuba powstających

---

⁶⁸ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 34-37; A. Hultgard, *L'eschatologie des Testaments des Douze Patriarches*, 236-246; M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 434-437.

po prawicy w radości” (w. 6), a następnie do pokoleń Izraela i wszystkich innych (ww. 7-8)⁶⁹:

- ⁷ *Wtedy i my także powstaniemy, każdy w swym pokoleniu wielbiąc Króla niebios (...).*
- ⁸ *Wtedy też wszyscy zmartwychwstaną, jedni do chwały, drudzy ku pohańbieniu (...).*

W tym tekście podkreśla się, że zmartwychwstanie ma charakter powszechny, na co wskazuje wyrażenie „wszyscy zmartwychwstaną” (w. 8), jak też wzmianka o sądzie Bożym, który obejmie Izrael (w. 8) oraz „wszystkie narody” (w. 9). Opis zmartwychwstania ma charakter jurydyczny, ponieważ dla jednych jego konsekwencją będzie chwała, natomiast dla innych hańba, co nawiązuje do Dn 12,2⁷⁰.

Testament Zabulona 10,1-3. Wzmianka o zmartwychwstaniu i sądzie pojawia się w kontekście pocieszenia jakiego Zabulon kieruje do swoich synów:

- ¹ *A teraz, dzieci moje, nie smućcie się dlatego, że umieram, ani nie bądźcie przygnębieni, że was opuszczam.*
- ² *Powstanę bowiem znowu pośrodku was jako wódz pośrodku swoich synów, i rozraduję się pośrodku mego pokolenia, pośrodku tych, którzy strzegli Prawa Pana i przykazań Zabulona, ojca swego.*
- ³ *Natomiast na bezbożnych Pan spuści ogień wieczny i wyniszczy ich w najdalsze pokolenia.*

---

⁶⁹ Tłumaczenie tekstu, por. A. Paciorek, *Testamenty dwunastu Patriarchów*, w: AST, 81.

⁷⁰ Zob. R.H. Charles, *The Testaments of the Twelve Patriarchs Translated from the Editor's Greek Text*, London 1908, 214-215; G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 141-142; A. Hultgard, *L'eschatologie des Testaments des Douze Patriarches*, 231-236; M. Parchem, *Pojęcie królestwa Bożego w Księdze Daniela*, 437-438.

Podobnie jak w Test.Jud 25,1 i Test.Ben 10,7, autor podkreśla prawdę o zmartwychwstaniu patriarchów jako przywódców swoich pokoleń. Warto zauważyć, że zmartwychwstanie odnosi się jedynie do sprawiedliwych, czyli tych, którzy są wierni Prawu. Wyrażenie „ogień wieczny” odnoszące się do kary wobec bezbożnych (w. 3) pojawia się również w Test.Jud 25,3 w odniesieniu do zagłady Beliar⁷¹.

Testament Symeona 6,7. Wzmianka o zmartwychwstaniu pojawia się w kontekście przepowiedni dotyczącej przyszłości, gdy wszyscy wrogowie zostaną pokonani i zło unicestwione (ww. 3-4), natomiast Sem (= Izrael) dostąpi chwały i nastąpi pokój (ww. 5-6). W w. 7 Symeon zapowiada: „wówczas powstanę w radości i błogosławić będę zdumiewające dzieła Najwyższego”. Motyw radości jako określenie zmartwychwstania pojawia się również w Test.Lew 18,13-14 i Test.Jud 25,4 (zob. Test.Zab 10,2)⁷².

Psalmy Salomona. Kilkakrotnie wzmianka o zmartwychwstaniu, sądzie, odpłacie po śmierci oraz wiecznym losie sprawiedliwych i grzeszników pojawia się w *Psalmach Salomona*, które powstały w Palestynie w kręgach zbliżonych do faryzejskich i pochodzących z poł. I. w. przed Chr.

Psalm 2. W kontekście przeciwstawienia swojego losu losowi grzeszników autor wyznaje głębokie przekonanie w przyszłe życie, którym obdarzy go Bóg⁷³:

³⁰ *On Królem w niebiosach,
i Sędzią królów i władców.*

---

⁷¹ Zob. A. Hultgard, *L'eschatologie des Testaments des Douze Patriarches*, 246-247; H.W. Hollander, M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs*, 275.

⁷² Zob. A. Hultgard, *L'eschatologie des Testaments des Douze Patriarches*, 247-253; H.W. Hollander, M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs*, 125.

⁷³ Tłumaczenie tekstu, por. A. Paciorek, *Psalmy Salomona*, w: AST, 114.

³¹ *On mnie prowadzi do chwały,*

*ale pogrąża pysznych pogrąża na zatracenie wieczne
w hańbie,*

ponieważ Go nie poznali.

Prawda o zmartwychwstaniu została wyrażona za pomocą słów „prowadzić do chwały”, na co wskazuje wzmianka o karze dla grzeszników, którą będzie wieczne zatracenie. Zmartwychwstanie jest dziełem Boga i wynika z Jego potęgi i władzy. W dalszym ciągu psalmu jest mowa o sądzie Boga (ww. 32-33), w rezultacie którego „oddziela On sprawiedliwego od grzesznika, aby odplacić grzesznikom na wieki według ich czynów” (w. 34). W w. 36 autor stwierdza, że Bóg „okazuje miłosierdzie swoim świętym, aby trwali na zawsze przed Nim w mocy”⁷⁴.

Psalm 3. W tym psalmie autor przedstawia sprawiedliwych (ww. 3-8) oraz grzeszników (ww. 9-10), a następnie mówi o ich wiecznym losie (ww. 11-12)⁷⁵:

¹¹ *Zguba grzesznika jest wieczna,*

*nie będzie wspomniany podczas nawiedzenia
sprawiedliwych.*

¹² *Taki jest los grzeszników na wieki.*

Bojący się Pana powstaną do wiecznego życia,

ich życie w światłości Pana nigdy nie ustanie.

---

⁷⁴ Zob. R.B. Wright, *Psalms of Solomon (First Century B.C.)*, w: OTP II, 645.

⁷⁵ Tłumaczenie tekstu, por. A. Paciorek, *Psalmy Salomona*, w: AST, 115.

Zmartwychwstanie określone jako „powstanie do wiecznego życia” jest konsekwencją sądu Bożego, na co wskazuje wzmianka o „nawiedzeniu”. Los wieczny jest rezultatem życia na ziemi, a mianowicie zmartwychwstanie i życie wieczne są nagrodą dla sprawiedliwych, natomiast zniszczenie jest karą dla grzeszników⁷⁶.

Pozostałe psalmy. Podobna frazeologia dotycząca nagrody dla sprawiedliwych i kary dla grzeszników pojawia się w kilku innych psalmach. W PsSal 13,11 autor stwierdza: „albowiem życie sprawiedliwych na wieki, grzesznicy zaś zostaną wydani na zgubę i pamięć o nich zaginie”. Według PsSal 14 „święci Pana będą żyć z Nim na wieki. Ogrodem rajskim Pana i drzewem życia są Jego święci” (w. 3; zob. Iz 61,3; Ps 92,12; 1 Hen 10,16), natomiast o przyszłości grzeszników mówi się, że „ich dziedzictwem Hades, ciemność i zagłada. Nie zostaną znalezieni w dniu miłosierdzia wobec sprawiedliwych” (w. 9). W PsSal 15,13 autor stwierdza, że „bojący się Pana znajdują w nim (tj. dniu sądu) miłosierdzie i będą żyć dzięki miłosierdziu ich Boga, grzesznicy zaś zginą na wieki”⁷⁷.

Księgi Sybillińskie. Wzmianki o zmartwychwstaniu pojawiają się w Księgach Sybillińskich, które stanowią zbiór wyroczni pisanych w języku greckim najczęściej o charakterze apokaliptycznym. Zachowało się dwanaście ksiąg, z których najstarsze (np. 3 Syb) zostały zredagowane przez autorów żydowskich w I w. przed Chr., a potem były one przeredagowywane przez autorów chrześcijańskich.

4 Syb 179-182. Czwarta Księga Sybillińska jest wyrocznią pochodzącą z wczesnego okresu hellenistycznego (koniec IV lub początek III w. przed Chr.), która została przepracowana przez autora żydowskiego pod koniec I w. po Chr. O zmartwychwstaniu jest mowa w ww. 179-182:

---

⁷⁶ Zob. G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 131-132

⁷⁷ Szerzej zob. G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 132-134.

- 179 *Lecz gdy wszystko obróci się w popiół i proch,*
 180 *i Bóg stłumi ogromny ogień, który wcześniej rozpałił,*
 181 *wtedy sam Bóg znowu ukształtuje kości i prochy ludzi,*
 182 *i sprawi, że śmiertelni znowu powstaną, i będą jak*
wcześniej.

W opisie zmartwychwstania autor bez wątpienia nawiązuje do Ez 37,1-10 (zob. 4 Ezd 7,32; 2 Bar 50,2). Po opisie zmartwychwstania następuje wzmianka o nadejściu sądu Bożego (ww. 183-184) oraz karze dla bezbożnych i nagrodzie dla sprawiedliwych (ww. 184-193)⁷⁸.

2 Syb 2,221-226. Druga Księga Sybillińska stanowi dzieło chrześcijańskiego autora, który przepracował wcześniejszy materiał żydowski pochodzący prawdopodobnie z końca I w. przed Chr. lub I w. po Chr. W kontekście opisu wydarzeń eschatologicznych, między innymi przyjścia Eliasza (ww. 187-195), zniszczenia świata przez ogień (ww. 196-213), sądu Bożego (ww. 214-220), wzmianka o zmartwychwstaniu pojawia się w ww. 221-226:

- 221 *Wtedy Niebianin (tj. Bóg) obdarzy duchem, tchnieniem*
 222 *i głosem zmarłych, a kości złączy*
 223 *wszystkimi rodzajami spojeń ... ciało, i ścięgną,*
 224 *i żyły, i skóra na ciele, i dawne włosy.*
 225 *ciała ludzi utworzone na wzór niebiański,*
 226 *tchnienie i zdolność ruchu, zostaną przywrócone*
w jeden dzień.

---

⁷⁸ Zob. H.C.O. Lanchester, *The Sibylline Oracles*, w: APOT II, 396; G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 141-141; J.J. Collins, *Sibylline Oracles (Second Century B.C. – Seventh Century A.D.)*, w: OTP I, 389.

Powyższy opis zmartwychwstania nawiązuje do Ez 37,1-10, podobnie jak w 4 Syb 179-182, przy czym jest obszerniejszy i zawiera więcej szczegółów. Wydaje się, że opis zmartwychwstania należy do pierwotnego tekstu, a więc stanowi materiał żydowski⁷⁹.

Czwarta Księga Machabejska (4 Mch). W tym piśmie, które powstało w środowisku judaizmu hellenistycznego, najprawdopodobniej w Antiochii, pochodzącym z pierwszej poł. I w. po Chr., motyw życia po śmierci z Bogiem pojawia się w kontekście opisów męczeństwa poniesionego za wierność wobec Prawa. Opis męczeńskiej śmierci, zwłaszcza Eleazara oraz matki i jej siedmiu synów z 2 Mch 6-7 został tutaj przedstawiony pod wpływem myśli greckiej o nieśmiertelności duszy (4 Mch 5-17). Autor nie mówi o zmartwychwstaniu ciała, ale o nieśmiertelności i życiu wiecznym, które zaczyna się w chwili śmierci (4 Mch 7,3; 9,22; 13,17; 14,5-6; 15,3; 16,13.25; 17,12.18-19). W mowie matki skierowanej do swoich synów, gdy przypomina im naukę ojca, pojawia się aluzja do Ez 37: „z Ezechielem zapoznawał, mówiącym: czy ożyją kości te suche?” (4 Mch 18,17), zaś w w. 19 pojawia się cytat: „Ja zabijam i czynię żywym; to życie wasze i długość dni”, który jest połączeniem Pwt 32,39 i 30,30⁸⁰.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona analiza tekstów dotyczących wiary w zmartwychwstanie, nieśmiertelność i życie po śmierci w literaturze międzytestamentalnej wykazuje, że była ona bardzo zróżnicowana w odniesieniu do formy, kształtu

---

⁷⁹ Zob. J.J. Collins, *Sibylline Oracles (Second Century B.C. – Seventh Century A.D.)*, w: OTP I, 333.

⁸⁰ Zob. W. Marchel, *De resurrectione et de retributione statim post motem secundum 2 Mach comparandum cum 4 Mach*, VD 34 (1956) 327-341; G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life*, 109-111; M. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii Greckiej (RSB 8)*, Warszawa 2001, 112.

i zakresu. Wiara w zmartwychwstanie i odpłatę po śmierci jest jednym z podstawowych elementów odróżniających pisma apokaliptyczne od dotychczasowej tradycji biblijnej. W starożytnym Izraelu istniało przekonanie, że zmarli po śmierci przebywają w Szeolu, miejscu cieni, skąd nie ma powrotu, w którym nawet nie można wielbić Boga (np. Ps 6,5-6; 30,10; 88,11-12; 115,16-17). Teksty biblijne zawierające wzmianki o zmartwychwstaniu nie są jednoznaczne, gdyż najczęściej w sposób metaforyczny mówią o odnowieniu Izraela (np. Oz 6,2; Ez 37,1-14; Iz 26,19). Wiara w zmartwychwstanie, sąd nad umarłymi i życie wieczne, które dla sprawiedliwych będzie szczęściem, zaś dla bezbożnych potępieniem, pojawia się w sposób wyraźny w judaizmie w kontekście apokaliptycznym, o czym świadczy Dn 12,1-3 oraz literatura henochiczna (*Księga Strażników*: 1 Hen 22,24-27; *Apokalipsa zwierząt*: 1 Hen 90,33; *List Henocha*: 1 Hen 91,10; 92,3; 104,2-6). Bardzo wcześnie to przekonanie przeniknęło również do innych nurtów judaizmu (np. Jub 23,31; Test.Jud 25,1-5, Test.Ben 10,5-10; Test.Zab 10,1-3). Motyw zmartwychwstania i odpłaty po śmierci obecny w pismach z Qumran jest wyraźnie inspirowany Księgą Daniela. Należy jednak zauważyć, że świadectwa qumrańskie nie zawsze są jednoznaczne (np. 1QH). Niektóre wzmianki pojawiają się w dokumentach, które są wcześniejsze, ale ich obecność wśród literatury qumrańskiej świadczy o tym, że członkowie wspólnoty z Qumran podzielali wiarę w zmartwychwstanie (np. 4Q385; 4Q415-4Q418; 4Q542; 4Q548). Chociaż wyraźnie o zmartwychwstaniu jest mowa w 4Q521, to bardziej uwypukla się prawdę o życiu wiecznym (np. 1QS; 1Q34; 4Q181), zaś odpłata po śmierci jest konsekwencją życia na ziemi. Należy zauważyć, że różne aspekty wiary w zmartwychwstanie, sąd oraz odpłatę po śmierci, w rezultacie której przedstawia się wieczny los sprawiedliwych i bezbożnych, podlegały rozwojowi, zwłaszcza jako interpretacja i ubogacenie motywów obecnych w Dn 12,1-3. Ta wiara jest szeroko akceptowana w judaizmie w I w. po Chr. (4 Ezd 4,35-42; 7,32-37; 14,35; 2 Bar 49-51; *Księga Przypowieści*: 1 Hen 46,6; 48,10; 51,1-2; 62,15-16; PsSal 2,30-31; 3,11-12; 4 Syb 179-182).

Summary

The belief in resurrection, judgment of individuals and reward after death was introduced into Judaism in the context of apocalypticism in the books of Enoch (*The Book of the Watchers*: 1 Enoch 22,24-27; *The Animal Apocalypse*: 1 Enoch 90,33; *The Letter of Enoch*: 1 Enoch 91,10; 92,3; 104,2-6) and Daniel. Especially Dan 12,1-3 was inspired. There was a considerable variety in the forms of the belief in the resurrection of the dead in the intertestamental literature. The hope for resurrection and judgment beyond death was one of the crucial elements of the apocalyptic writings, but was spreading also to other Jewish groups in the second century B.C. (cf. Jubilees 23,31; T. Judah 25,1-5, T. Benjamin 10,5-10; T. Zebulun 10,1-3). The evidence of Qumran is ambiguous (e.g. 1QH). 4QPseudo-Ezechiel (= 4Q385) contains a description of bodily resurrection, but it is uncertain whether this document was composed at Qumran. A clear attestation of resurrection is found in 4QMessianic Apocalypse (= 4Q521). The major sectarian documents place great emphasis on retribution after death and eternal life (e.g. 1QS; 1Q34; 4Q181). The belief in resurrection, judgment of the dead, exaltation of the righteous and punishment of the wicked was widespread in Judaism by the first century C.E (e.g. 4 Ezra 4,35-42; 7,32-37; 14,35; 2 Baruch 49-51; *The Book of the Parables*: 1 Enoch 46,6; 48,10; 51,1-2; 62,15-16; Ps. Sol. 2,30-31; 3,11-12; Sib Or 4,179-182).

Ks. Marek Parchem
ul. Dewajtis 3
01-815 Warszawa

Ks. DR MAREK PARCHEM (ur. 1966), absolwent UKSW w Warszawie, Papieskiego Instytutu Biblijnego w Rzymie i Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie. Adiunkt w Katedrze Literatury Międzytestamentalnej na Wydziale Teologicznym UKSW. Ostatnie publikacje książkowe: *Księga Daniela. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.ST 26), Częstochowa 2008; *Ostateczne zwycięstwo Boga w walce między dobrem a złem w świetle pism z Qumran* (RSB 30), Warszawa 2008.